

Vytautas MAŽIULIS
Vilniaus universitetas

DĖL INDOEUROPIEČIŲ „UGNIES“ VARDŲ

§ 1. Ide. prokalbė bus pažinojusi „u g n i“ su dviem pagrindiniais variantais: a) žmonių sukurtoji ir globojama „židinio (→ laužo) ugnis“ (toliau – „I ugnis“) ir b) dangaus sukurtoji ir žmonėms grėsminga „žaišo-griausmo (→ gaisro) ugnis“ (toliau „II ugnis“). Abi ide. „ugnys“ (jų vardai) bus buvusios tabuistinės, o ypač stipriai tabuistinė „II ugnis“: dėl to ši buvo labai atvira eufemizavimui bei mitologizavimui (plg. N. Laurinkienė Senovės lietuvių dievas Perkūnas, Vilnius 1999 ir liter.). Atrodo, kad abi ide. „ugnys“ vėliau tarmėse galėjo patirti tam tikrą unifikaciją – vienur į vieną „I ugnį“, kitur į vieną „II ugnį“.

Straipsnyje nagrinėjami gana sudėtingi klausimai – ide. senumo baltų (baltų-slavų) „ugnies“ vardai. Tiesa, ide. „I ugnis“ semantiškai primena lie. *Gabija* „ugnies Deivė, Amžinoji (židinio) ugnis“ (G. Beresnevičius Trumpas lie. ir pr. religijos žodynas, 87; Būga RR I 210t.); bet šis žodis atsirado greičiausiai ne ide., o lie. (ar ryt. balt.) dirvoje (žr. Būga l. c.).

§ 2. Pirmiausia – apie lie. *ugnīs* (*ūgnis* Būga RR II 123) = la. **ugnis* (> *uguns idem* II 210). Šio didžiai archajiško lie. (la.) *ugnis* kilmę aiškina keletas hipotezių, kurios visos, anot Endzelyno (žr. apud Karulis LEV 431), nebuvo fonetiškai pagrįstos. Populiarsnės iš jų yra tokios: „redukcinė“ hipotezė ir „nazalinė“ hipotezė (žr. toliau).

§ 3. „Redukcinė“ hipotezės šalininkai žodį lie. *ugnīs* kildina iš ide. **ognis* (: **egnis*), remdamiesi prielaida, kad žodžio inicialis *u-* (lie. liter.) esąs iš redukuoto ide. **o-*, plg. Vasmer ÉSR (= Ėtimologičeskij slovarj russk. jaz.) III 118 (su liter.); Būga RR III 318; Fraenkel LEW 1159; Pokorny IEW 293; plg. atsargų spėjimą Stang Vergl. Gr. 35. Tačiau „redukcinei“ hipotezei nepritarė Endzelynas (l. c.) ir, svarbiausia, pati lie. kalba: niekur kitur neturime balsio lie. (liter.!) *u* iš ide. **ō*. Iš tikrųjų sunku patikėti „redukcinei“ hipotezei, tariamąjį „redukcijos“ procesą *ad hoc* nukeliančia net į ide. prokalbę. Pastaba: spėjimas, kad lie. *ugnies* inicialinio *u-* kilmė esanti tokia pat kaip ir žodyje lie. *ù-pė* (Trautmann BSW 335; plg.

Stang l. c.), tėra prielaida „ab obscuro ad obscurius“, čia nieko neįrodanti (plg. Mažiulis PEŽ I 87 s. v. *ape*).

§ 4. Už „redukcinę“ patikimesnę atrodo „nazalinę“ hipotezė, kuri lie. (la.) *ugnis*, sl. (s. sl.) *ognь* kildina iš balt.-sl. **ungnis* (su šaknies nazaliniu diftongu¹, o ši kartu su s. ind. *agnīh* – iš ide. **ngni-*; plg. de Saussure, Meillet ir kt. (žr. apud Vasmer l. c.); Mayrhofer Etym. Wörterb. des Altindischen I 18. Tą, kad ide. **ngni-* > balt.-sl. **ungnis* (o ne **ingnis!*), galima suprasti: iš ide. **ŋ* vietoj dažnesnio balt.-sl. **in* neretai turime balt.-sl. **un*, žr. Būga RR II 262tt.; Fraenkel LEW 252tt. (s. v. *giñti*); Mažiulis PEŽ I 424 (s. v. *guntwei*); ypač žr. Vaillant Grammaire comp. slav. 171t.; Stang Vergl. Gr. 77tt.; Kortlandt, Baltistica XLII (1), 7tt.; plg. dar Gamkrelidze-Ivanov Op. cit., 257 (išn. 4).

Nematau kliūčių manyti: virtimai, panašūs į balt.-sl. **ungnis* > balt.-sl. **ugnis*, buvo ne fonetiniai, o fonomorfologiniai (žr. § 5).

§ 5. Balt.-sl. **ungnis* vartimą į balt.-sl. **ugnis* > lie. (la.) *ugnis* reikia laikyti disimiliaciniu (plg. Gamkrelidze-Ivanov Op. cit., 257), tiksliau, – aliteraciškai disimiliaciniu (toliau – AD arba AD dėsnis). Taigi tas virtimas reiškė, kad balt.-sl. **ungnis* dėl AD prarado šaknies nazališkumą (bet ne vokališkumą) ir virto į balt.-sl. **ugnis*. AD dėsnis bus savarankiškai (skirtingais laikais) veikęs ne tik balt.-sl., bet ir kitų ide. tarmių žodžiuose (turėjusiuose aliteracinę šaknies struktūrą), pvz.:

- a) (ide. **ngni-* >) ind.-iran. **aⁿgnis* (su nazaliniu balsiu **aⁿ-*, tarpiniu tarp ide. ir ind.-iran.), kuris dėl AD prarado inicialio **aⁿ-* nazališkumą (bet ne vokališkumą) ir virto į ind.-iran. **agnis* (manyti, kad jis atsirado tiesiog iš ide. **ngnis*, neišeina) > s. ind. *agnīh* ir pan.;
- b) (ide. **ngni-s* >) italik. **engnis* (su **en-* < ide. **ŋ*), kuris dėl AD prarado šaknies nazališkumą (bet ne vokališkumą) ir davė lo. **egnis* > *ignis*, plg. preverbą lo. *in-* „ne“ < **en-* „t. p.“ (< ide. **ŋ-* > s. ind. *a-* „t. p.“);
- c) iš (neutr.) ide. **kṛntom* „šimtas“ (žr. § 5d) atsirado ind.-iran. **śa^mtam* (dėl tarpinio **-a^m-* plg. anksčiau), kuris dėl AD prarado šaknies nazališkumą (bet ne vokališkumą) ir virto į ind.-iran. **śatam* > s. ind. *śatām* ir pan.;
- d) iš to paties ide. **kṛntom* atsirado balt.-sl. **śimtan* // **śumtan* (dėl šakninio **-im-* // **-um-* plg. § 4; plg. dar lie. *šimtas* greta dial. *šumtas*);

¹ Balt.-sl. **ungnis* nepainioti su J. Bretkūno raštu (XVI amž.) hapax lytimi *un-gnis* – klaida, žr. Būga RR III 650t.; Trautmann BSW 334; Fraenkel LEW 1158; šia J. Bretkūno klaida kai kas ir dabar remiasi: Mayrhofer Etym. Wörterb. des Altindischen I 18.

iš balt.-sl. **šimtan* turime lie. *šimtas* ir pan., o iš balt.-sl. (dial.) < *šumtan*, dėl AD praradusio šaknies nazališkumą (bet ne vokališkumą), turime tą lytį, kuri davė s. sl. *svto* „šimtas“ ir pan.;

- e) su verb. balt.-sl. **lenk-/link-* (> lie. *leñkti* ir kt.) darybiškai sietinas balt.-sl. **lúnkan* „lunkas, karna“ (plg. Toporov PJ V s. v. *lunkan*) yra *a*-kamienis (subst.) neutr., plg. ir baltizmą suom. *lunka* „t. p.“, kurio galūnė *-a* = adj. balt. dial. **-a* (neutr.) vietoj senosios balt.-sl. **-an* (K. Liukkonen). Iš tokio balt.-sl. **lúnkan* (neutr., su akūtine šaknimi), jam dėl AD prarandant šaknies nazališkumą (bet ne vokališkumą, aišku, ir ne priegaidę), t. y. jo šaknies akūtiniam diftongui **-ún-* čia automatiškai virstant akūtinium monoftongu **-ú-*, atsirado (savarankiškai) balt. dial. **lúka-* (= la. *lûks*) bei sl. (balt.-sl. dial.) **lúka-* (= sl. **lyka* > rus. *пыко* ir pan.). Pastaba: žodį balt.-sl. „lunkas, karna“ plačiausiai nagrinėjo Toporovas (l. c.), tik be reikalo atsiedamas jį nuo tipologiškai panašių žodžių balt.-sl. „ugnis“, „šimtas“ ir kt. (žr. anksčiau).

§ 6. Subst. (*i*-kamienį) ide. **ngni-* „I ugnis“ galima sieti su ablautinę šaknį **ang-* (čia dėl **a-* plg. Pokorny IEW 779 s. v. *ong-*) turinčiu subst. ide. (irgi *i*-kamieniu) **ang-li-* „I ugnis“ = „židinio (žarijų) ugnis“ (> lie. *anglīs* ir kt., plg. F. Solmsen apud Vasmer l. c.). Šios dvi *i*-kamienės ide. lytys gali suponuoti pirmąją *-i/n-* heteroklitą ide. **ang-i/n-* (: **ng-i/n-*) „I ugnis“ bei jo variantą ide. dial. **ang-i/l-* (: **ng-i/l-*) „t. p.“. Ide. heteroklitas **ang-i/n-* (resp. dial. **ang-i/l-*), reiškęs turbūt ne „II ugnį“ = „žaibo-griausmo ugnį“, o „I ugnį“ = „šviečiančią-šildančią ugnį“ (žr. § 1 ir kitur), yra afikso ide. *-i/n-* (resp. **-i/l-*) darinys turbūt iš neide. verb. **ang-* (: *-ng-*), reiškusio ne „žaibuoti-griausti“, o „šviesti-šildyti“; plg. „didžiąją Ugnį“, t. y. „Saulę“ = „šviečiančią-šildančią Ugnį“.

§ 7. Jau iš pirmo žvilgsnio galima įtarti, kad lie. *tìtnagas* „Feuerstein“ < (lie. dial.) *tìtinagas* „t. p.“ (Būga RR I 219) ir pr. (E 371) *nagis* „t. p.“ yra tolimos senovės reliktai. Tačiau jų ir ypač pr. *nagis* kilmė yra labai neaiški (žr., pvz., Trautmann AS 281; Endzelīns SV 213; Fraenkel LEW 1003t.; Sabaliauskas LKL 204 ir liter.). Mėginta spėti, kad lie. *tìtinago* sandas *-nagas* ir žodis pr. (E 371) *nagis* reiškiantys „Stein (akmenį)“ (Būga l. c.; Skardžius ŽD 405, 430; plg. Fraenkel l. c.). Betgi pr. (E 371) *nagis* iš tikrųjų yra ne „Stein“, o „Feuerstein (titnagas)“; be to, E autorius žodį vok. (= 371) *Stein* „akmuo“ teisingai verčia ne į pr. (E 371) *nagis*, o į pr. (E 32) *stabis* „akmuo“. „Titnaginių“ lie.-pr. žodžių kilmė pasilieka neaiški

ypač dėl to, kad šią lingvistinę problemą įprasta traktuoti atsietai nuo jos tabuistinio (eufemistinio) ir mitologinio aspekto (žr. toliau, plg. § 1).

§ 8. Etimologijos neturintis lie. *tītnagas* „Feuerstein“ < (lie. dial.) *tītnagas* „t. p.“ (Būga RR II 219) kildintinas iš dūrinio ryt. balt. „ugnies kanopa“ = balt. **titi-* „II ugnis“ (= „žaibuojanti-griaudžianti ugnis“, žr. toliau) + balt. **nagas* „kanopa“. Greta šio ryt. balt. dūrinio bus egzistavęs kitas, senesnis (ide. kilmės) jo variantas dūrinys (ryt.) balt. „ugnies akmuo“ (plg. vok. *Feuerstein* „t. p.). Abu variantai buvo stipriai tabuistiški (dėl jų sando „II ugnis“), o ypač tabuistiškas buvo senesnis dūrinys balt. „ugnies akmuo“. Pastarąjį a) ryt. baltai eufemizavo (pakeitė žymiklį „akmuo“ žymikliu „kanopa“) į (ryt. balt.) „ugnies kanopa“ bei mitologizavo į „ugninę žirgo kanopą“ (žr. toliau), o b) v. k. baltai, išmesdami pagrindinį tabuistiškumo žymiklį „II ugnis“, eufemizavo (bei mitologizavo) į (*ja*-kamienį) darinį „kas panašus į titnaginį akmenį“ > **nagīs* „titnagas“ = pr. (E 371) *nagis* „t. p.“, plg. lie. *kuōdas* → *kuodys* „kas su kuodu, panašus į kuodą“ (Skardžius ŽD 62t.). Žr. dar § 9.

§ 9. Asociacinių ryši tarp mitologizuotų titnago ir žirgo kanopos bus lėmęs dviejų mitologinių įvaizdžių panašumas: a) skeliančio žaibo kibirkščiavimas ir b) jojant kaustyto žirgo kanopų kibirkščiavimas (ugnies į akmenis skėlimas, irgi paslaptingas); plg.: *kai užkliudžia akmenėlį, ugnelė žėrėjo* (iš liaudies dainų). Prie to asociacinio ryšio bus prisidėjęs ir pats gamtinis titnagas (laukuose žmonių randamas ir vadinamas *titnagine strėle, kulka* ir pan., plg. Laurinkienė Op. cit., 106tt.): jo (ypač tamsesnės rūšies) spalva labai panaši į kaustomo žirgo (baltų „mielojo žirgelio“) kanopos papadės spalvą (plg. Mažiulis PEŽ III 167); tokį „užslėptą“ panašumą matydavo, aišku, ne kiekvienas, o tik žirgų kaustytojai, kurie, matyt, ir buvo to žirgų kanopos mitologizavimo pradininkai.

§ 10. Ide. „I ugnies“ = „židinio ugnies“ ir ide. „II ugnies“ = žaibo (griausmo) ugnies“ vardai bus buvę skirtingi, tačiau darybos modelio atžvilgiu panašūs – turbūt deverbatyvai, matyt, iš ide. veiksmazodžių (žr. *passim* tekste). Be to, ide. „I ugnį“ žmonės matė (jautė) kasdien, o ide. „II ugnį“ ne kasdien (ppr. lyjant). Dėl tokios aplinkybės žmonėms didesnę išpūdį darė būtent „II ugnis“. Pastaroji, t. y. jos vardas subst. ide. **titi-* „II ugnis“ = žaibo-griausmo ugnis“ (žr. dar § 8), yra, matyt, iš *i/n-* heteroklitinio subst. ide. **titi/n-* „t. p.“; o šis gali būti afikso ide. **-i/n-* darinys iš ide. verb. **tit-* „žaibuoti-griausti“ > het. *tithai-* (*tethai-*) „griausti“. Tas ide. subst. resp. ide. verb., matyt, slypi reliktuose: s. ind. *tīthih* „Saulės tam tikra padėtis Mėnulio atžvilgiu“ (sen. indų astronomijos terminas), *tithāh* „Saulė; meilė“; gr. τῆθω „dieną atnešanti

Deivė“, lo. *titio* „nuodėgulis“ ir kt. (plg. Būga RR I 219; Fraenkel LEW 1104; Mayrhofer Op. cit., II 550t.).

§ 11. Iš visų lie. vietovardžių tik vandenvardžiai turi šaknį *Tit-* // *Týt-*; variantinė *Týt-* yra veikiausiai vietoj senesnės **Tit-*². Tokie vandenvardžiai (žr. toliau), iki šiol neturintys etimologijos, yra neabejotini archaizmai. Manau, kad jų kilmės pamatas yra *-i/n-*-heteroklitas ide. **tit-i/n-* „II ugnis“ = „žaišo-griausmo ugnis“ (žr. § 10) ir (kadangi tokia *ugnis* matoma-girdima ppr. lietaus, audros metu, tai) = „lietaus (audros) nešamas vanduo“ = „švarus, skaidrus vanduo“.

Iš tų lie. vandenvardžių (negausiai, bet tiksliai paliudytų, žr. LUEV 173) čia minėtini, pvz., šie:

- a) up. *Týtuva* (*Týtava*) < **Tit(u)vā* < adj. ide. (balt.) **tit(u)vā* „skaidrioji“, kuris – vedinys iš šaknies **tit-* = *i/n-*-heteroklitas ide. **tit-i/n-* (§ 10);
- b) up. *Titmenà* (*Týtmena*), turintis *-tm-* iš **-tim-* (o ne iš **-tm-*), yra iš adj. ide. (balt.) **titimenā* „skaidrioji ir pan.“, kuris – vedinys iš kamieno **titi-* = *i/n-*-heteroklitas ide. **titi/n-* (plg. anksčiau);
- c) ež. *Titnas*, turintis *-tn-* iš **-tin-* (o ne iš **-tn-*) < **Titinan* (neutr.) – vedinys iš balt. adj. kamieno **titina-* „skaidrusis ir pan.“, tematizuoto iš ide. (balt.) kamieno **titn-* (atematinio) = (ide.) **titi/n-* (*i/n-*-heteroklitas, suprantama, atematinis), plg. anksčiau.

§ 12. Pr. (E 370) *panustaclan* „geležinis skiltuvas“ rodo, kad pr. (E 33) *panno* „ugnis“ yra **panu* „t. p.“ (*u*-kamienis neutr.), kuris bei suom. baltizmas *panu* „kibirkštis, ugnies liežuvis“ suponuoja balt. dial. **panu* „ugnis“. Jo kilmė nėra neproblemiška (plg. Pokorny IEW 828; Stang Lexikalische..., 41). Galimas daiktas, kad ji sietina su *r/n-*-heteroklitu ide. **paHun-*/**peHun-* (plg. Gamkrelidze-Ivanov Op. cit., 694), laikytinu „II ugnimi“ (plg. § 1) = „žaišo-griausmo ugnimi“ – formanto *-r/n-* dariniu iš verb. ide. **peHu-* „rėžti (žaišui per dangų)“ (= „žaištuoti“) > (ide.) **pēu-* „rėžti, mušti“ > lie. *pjáu-ti* „t. p.“ ir kt. (plg. Pokorny IEW 827 s. v. *pēu-*). To ide. heteroklito (tabuistinio) lytis ide. **péHun-* galėjo eufemizuotis į **peHnu-* (metatezė, plg. Mažiulis PEŽ I 118t.) > (ide. dial.) **panu-* „t. p.“ > balt. dial. **panu* „ugnis“. Atrodo, kad toks (ide. dial. > balt. dial.) eufemizavimas kartu su minėtu (ide. > balt.) laringalų nykimu ir lėmė čia buvusios ide. (> balt.) heteroklitų sistemos iširimą.

² Segmentas **Týt-* (vietoje **Tit-*) atsirado, matyt, negrynai fonetiškai. Plg. lie. *Titmenà* (up.) ir *Titnas* (ež.), o ypač žodžio lie. *titnagas* (žr. § 7) segmentą *tit-*, aiškiai ir tiksliai paliudytą su *-i-* (trumpuoju).

§ 13. Tą ide. **peHur-*/**peHun-* „II ugnis“ laikau heteroklitinio formanto **-n/r-* dariniu iš ide. verb. **peHn-* „rėžti (griaudžiančiai ugniai per dangų), pjauti ir pan.“ > **pēu-* „t. p.“ > balt. > lie. *pjáu-ti* ir kt. (dėl jų plg. Pokorny IEW 827). Vadinasi, *n/r-*-heteroklitas ide. „II ugnis“ bus buvęs grynai ide. kilmės žodis. Jis ide. arealo (bilingvistinio) paribiais, matyt, ne vienur išstūmė senesnę (t. y. ide. kilmės) *i/n-*-heteroklitą ide. „II ugnis“ (dėl jo žr. § 5 ir kt.). Veržlusis ide. (*n/r-*-kamienis) žodis, taip pat ir žodis ide. „perkūnas“ (dėl jo žr. Ivanov VSJa III 101–111) – abu žodžiai (grynai ide. kilmės) iš pradžių buvo, matyt, *priedėliai* (prie *i/n-*-heteroklitinio ide. „II ugnis“).

§ 14. Pastaba. Ide. prokalbės irimas (t. y. jos ypač ženklus tarminės diferenciacijos stiprėjimas) prasidėjo, kaip manoma, apie III tūkstantmetį prieš Kr. Tam irimui labai svarbus veiksnys bus buvęs ano meto tam tikras „tautų kraustymasis“ (patriachatinis) – veržlus (karingas) ide. genčių (tarmių) pasistūmėjimas į neide. tarmių arealą. Tas lėmė kartu ir ide.-neide. tam tikrą dvikalbystę, kurios metu patriarchatinė (patriarchatiškai veržli) ide. kalba daug kur nustelbė matriarchatinę (substratiškai neveržlią) neide. kalbą (tarmes), taip pat ir pradėjusias ant neide. formuotis ide. tarmes.